

ՏՈՒՇԱՏԵՏՐԷՍ

ՏՈՒՇԱՏԵՏՐԷՍ

Գ.

Գրած եմ արդէն, թէ Հայաստանի նորածին Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Կ. Պոլիս հասած առաջին օրերը, անոր շուրջը հայ եւ օտար լրտեսներու աչալուրջ հսկողութեան խիտ ցանց մը կազմուեցաւ, որով համարձակութիւն չկար երթալ, մօտենալ Թոքատլեան պանդոկին, ուր իջեւանած էին Ա. Ահարոնեան եւ իր ընկերները:

Սակայն թուրք կառավարութեան այդ խիտ կարգադրութիւնը երկար չտեւեց. լրտեսները շուտով վերցուեցան, ու տարբեր վերաբերում մը սկսաւ ստեղծուիլ դէպի Հայաստանեան նորեկ հիւրերը:

Ազգային եւ օտարալեզու, մինչեւ իսկ թուրք թերթեր՝ գովասանութեան երկար էջեր նուիրեցին մեր Պատուիրակութեան, մասնաւորապէս Ա. Ահարոնեանին, անոր գրական տաղանդն ու համակրելի գրիչը եօթնարփեան աստեղատունը բարձրացնելով:

Թուրք կառավարութիւնը, որուն գլուխն էր՝ Թէյլէրեանի ամենօրհնեալ ձեռքովն անհետ կորսուած Թալաթ փաշան, Հայկական տեղահանութիւններուն ու սոսկալի ջարդերուն այդ սոսկալի հրէշ մեծ հեղինակը, իր վրա առաւ Հայկական Պատգամաւորութեան բռնակութեան ամենազան ծախքերը. սիրալիւ յարաբերութիւններ սկըսաւ մշակել եւ հացկերոյթներ սարքել անոր ի պատիւ. պոռյոններ, ծովազնաց զբօսանքներ պատրաստել, չոգեմակոյկներով Վոսփօրն ի վեր, եւ դէպի Պրուսա փիքֆիքներ ընել տալ, Մարմարայի իշխանաց կղզիներուն մէջ ճաշեր հրամցնել եւ այլն: Թէ ի՞նչ թաքուն նպատակաւ, այդ մասին յետոյ:

Իրերու այս վիճակին հանդէպ, այլ եւս ամէն ոք ինքզինքը ազատ համարձակ զգաց այցելութեան երթալ Այրարատեան նահանգէն եկած Նոյեան աղանիններուն, որով իմ ալ յարաբերութիւններս ծածուկ ըլլալէ զադրեցան:

Ուստի պատիւ ունեցայ 1918 յուլիս մէկին գիշերը՝ ժամը 9-ին, խոնարհ յարկիւս մէջ ընդունելու Պ. Աւետիս Ահարոնեանը, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մասին երկար ու յուզիչ տեղեկութիւններ տալէ յետոյ, պատմեց հայկական գոնդերու գերազանց հերոսամարտութիւնները, որոնք երազներ կը թուէին ինձ, եւ մեծ գովեստով խօսեցաւ այն գերարժան հրամանատարներու մասին, որոնք էին Նազարբէկեան, Սիլիկեան եւ Կորգանեան քաջ ղեկավարները:

Այս սքանչելի պատմութիւններն ընելէ վերջ, Ահարոնեան խնդրեց ինձմէ, որ տեղեկութիւններ հաւաքեմ, հաստատող՝ թէ «ԴՈՒ-ԳԱՐՔ» Հայաստանի անբաժան մասն է, վասնզի վրացիները կ'ողզեն եղեր իրենց սեպհականացնել այդ աշխարհը:

Բաւական հատորներ բերի մատենադարանէս եւ մինչեւ կէս գիշեր միատեղ կարդացինք հայ եւ օտար հեղինակներու ի նպաստ մեղի ըրած վկայութիւնները եւ մասնաւորապէս ցոյց տուի իրեն այն Յիշատակարանը, զոր ատենօք քաղած էի Փարիզի Պիպլիոքէֆ Նասիռնալ-ի թիւ 302 ձեռագիր բժշկարանէն եւ որ կը յայտնէր թէ՛ ընդօրինակուած է «Քուֆարաց աշխարհի Մակամաբերդ անուն անտառներուն մէջ (Թերեւս վանքի մէջ) նգնաւորոյ Մատթէոս քահանայն՝ Հայոց ՁԼԱ Քուիմ», որ ըսել է՝ Քրիստոսի (731 + 551 =) 1282 թուականին:

Այս կարեւոր հոսթիւնը ցոյց տալէ յետոյ, առաջարկեցի որ Պ. Ահարոնեան գիմէր Եղիշէ Արք. Դուրեանին, աւելի մանրամասն տեղեկութիւն առնելու համար:

Ահարոնեան այս մասին նամակ մը գրեց Դուրեան Սրբազանին, որ Բերայի քարոզիչ էր եւ կը բնակէր Ֆէրի - Քէօյ եւ տուաւ ինձ զայն՝ անձամբ տանել յանձնելու իր հասցէին:

Տարի զայն, եւ Դուրեան Սրբազան՝ երկու օր յետոյ երկար ու լաւ ուսումնասիրութիւն մը ինձ յանձնեց, յոյժ հմտալից, զոր յուլիս 3-ին եկաւ առնել Պ. Ահարոնեան:

Իր այդ աշխատութեան մէջ, Դուրեան Եղիշէ Սրբազան վաւերական փաստերով ցոյց կուտար, թէ Դուգարք՝ դարերու ընթացքին մերթ վրացական իշխանութեան տակ է եղած եւ մերթ հայկական, բայց աւելի երկար ժամանակ հայերու է պատկանած, ուստի՝ Հայաստանի անբաժան մաս կարելի է համարել:

Ահարոնեան չա՛տ դո՛ւ եղաւ Դուրեան Սրբազանի պատրաստած տեղեկագրութենէն եւ գրեց անոր շնորհակալութեան նամակ մը, բայց թէ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը, չգիտեմ:

Այլեւս կատարեալ համարձակութեամբ կը շարունակէի տեսակցիլ Պ. Ա. Ահարոնեանի հետ, ինչպէս նաեւ Պատգամաւորութեան միւս անդամներուն՝ Խատիսեանի, Բարաջանեանի, Քոչարեանի եւ ուրիշներու հետ: Յաճախ կամ Ահարոնեանը ինձ մօտ կուգար, կամ ես իրեն կ'երթայի՝ եւ այս՝ գրեթէ ամէն օր:

Կէս գիշերը մինչեւ անց կը խօսէինք, գլխաւոր նիւթ ունեւորով Հայաստանի նորաստեղծ կառավարութեան կարեւոր հարցը: Ես միշտ կ'ուզէի շատ բաներ լսել իրմէն, մանաւանդ իմանալ արդիւնքը այն տեսակցութիւններուն, զորս Պատգամաւորութիւնը յաճախակի կ'ունենար Եպարքոս Թալաթ փաշայի ու նախարարներու հետ:

Ահարոնեան թէեւ յուսադրիչ լուրեր կը հաղորդէր մեզ երբեմն, բայց շարունակ անվստահ կ'երեւար թրքական շողշողուն խոստումներու մասին, եւ կ'ըսէր. — «Ա՛հ, կ'ուզեմ յաղթական վերադառնալ Հայաստան»:

Մէկ երեկոյ՝ մեզ մօտ ճաշի միջոցին, յանկարծ յայտնեց՝ թէ ինքը Եպարքոսին լուրջ կերպով հարցուցած էր, թէ ո՞ր եւ Ակնունի, Խաթակ, Մուրատ, Զարդարեան, Տաղաւարեան, Գր. Զօհրապ, Վարդգէս եւ ուրիշներ: Պատասխան ստացեր էր, որ «Անոնք՝ բոլորն ալ ապահով տեղերու մէջ կը գտնուին, եւ եթէ Ալլահ ուզէ, կը վերադառնան»: Մինչդեռ, այս շնական, խարեպատիր խօսքերէն չա՛տ ու չա՛տ առաջ, գիտէինք՝ թէ վաղուց նահատակուած էին անոնք դադանական խժգոութեամբ:

Այստեղ հարկ է ինձ սակայն փակագիծ մը բանալ, ըսելու՝ թէ Սուլթան Րէշատը արդէն մեռած էր, եւ տեղը անցած էր՝ եղբայրը՝ Սուլթան Վահիտէտինը. եւ որովհետեւ ասոր ետեւէն դահաժառանգ եղող իշխան Նուսուֆ — Իզզէթտինը անձնասպան եղած էր, ուստի՝ նոր Սուլթանին անմիջական դահաժառանգ հռչակուած էր՝ սպաննուած Սուլթան Ազիզի որդին՝ Ապտ — իւլ — Մէճիտ իշխանը, որուն բժիշկն էի ես՝ 1896 թուականէն ի վեր, եւ յաճախ կը հրաւիրուէի իր մօտ: Զմեռները ան կը բնակէր Օրթագիւղի ծովեզերեայ պալատը, իսկ ամառը՝ Սկիւտարի բարձունքին վրայ ունեցած չքեղ ապարանքը:

Քաջ հմուտ էր երաժշտութեան, ճարտար նկարիչ, լեզուագէտ եւ հետամուտ եւրոպական ու թրքական գրականութեան. ունէր ընդարձակ եւ ճոխ մատենադարան, բաղկացած երեւելի հեղինակներու գործերէն:

Հայասէր ալ էր (թէեւ յեղիշուով բնաւորութեան տէր). կ'ուզէր ճաննալ հայ գիտուն անձեր եւ արուեստագէտներ, որով ես իր մօտ

քանիցս առաջնորդած էի մեր խեղճ Կոմիտաս վարդապետը, ծանօթ Շահմուրատեանը, որոնք իւր ներկայութեանը, իրենց գեղգեղ ձայնով՝ Կռուկը, Հայաստանը, Տէր Կեցոն, Սիփանայ քաջերը եւայլն երգած էին դաշնամուրի ընկերակցութեամբ, եւ իշխանի տան բոլոր բնակիչները «յարտասուս շարժած»:

Ապտ — իւլ — Մէճիտի մօ տտրած էի նաեւ՝ Գաբրիէլ Նորատունկեանը, Գրիգոր Զօհրապը եւ Վարդգէսը՝ որուն երեսփոխանական յանդուգն, համարձակ ու անկողմնակալ ազատախօսութիւնը նրա մասնաւոր սքանչացումին էր արժանացած: Մէճիտ ասոնց ցոյց կուտար այն գեղեցիկ Ալպոմը, զոր Կոմիտաս վարդապետ Եւրոպա ճամբորդած միջոցին յատկապէս պատրաստել տուած էր եւ բերած իրեն նուիրած, անոր մէջը նօթագրելով հայկական երգերը, ու սկիզբն ալ վարդապետական իր վեղարաւոր լուսանկարը գետեղելով:

1918 օգոստոս տասնըօթնի օրն էր: Իշխանը հեռաձայնով կանչած էր զիս հիւանդի մը համար, որմէ վերջ երկար տեսութիւն մը ունեցաւ հետս, տեղեկութիւններ հարցուց Հայաստանի Պատուիրակութեան մասին, ուրախութիւն յայտնեց հայկական աշխարհի ազատագրման առթիւ եւ ուզեց՝ որ իր այդ ուրախութիւնը յայտնէի պատգամաւորութեան, եւ փափաք իսկ ունեցաւ ծանօթանալու Պ. Ա. Ահարոնեանին:

Իշխանի հետ ունեցած այս տեսակցութեանս մասին հաղորդեցի Ահարոնեանին, որ իր կարգին շատ ուրախ ըլլալով, համակրական գիր մը պատրաստել տուաւ, եւ բերաւ ինձ զայն՝ որ տանիմ անձամբ յանձնելու իշխանին:

Օգոստոս 25-ի առաւօտ, գնացի իշխանին մօտ եւ յանձնեցի իրեն Ահարոնեանի նամակը՝ պատգամաւորութեան կողմէ պատրաստուած, զոր կարդալով մեծապէս զոհ եղաւ եւ յանձնեց ինձ իւր բարեւները պատգամաւորութեան բոլոր անդամներուն:

Սոյն օրերուն, նախկին պատրիարք Օրմանեան Սրբազան հիւանդացած անկողին էր ինկած. ծունկերուն մէջ ջուր գոյացած էր ու կը դարմանէի զինքը իտալացի վիրաբոյժ Տոքթ. Մանաուայի հետ:

Երեկոյ մը (29 օգոստոս), երբ սովորական այցելութիւնս Սրբազանին ըրած, կը պատրաստուէի սենեակէն դուրս ելլել, իմաց տուին՝ թէ Հայաստանի պատուիրակութեան անդամ Պ. Բաբաջանեանը եկած է եւ Սրբազանին հետ կ'ուզէ տեսնուիլ:

Շատ չանցած Բաբաջանեան ներս մտաւ, բարեւեցինք ու ես մեկնեցայ:

Յաջորդ օրը երբ Օրմանեանի մօտն էի, չկարողացայ զսպել հե-

տաքըքրութիւնս, եւ հարցուցի թէ ինչո՞ւ համար եկած էր երէկ Բաբաջանեանը:

Օրմանեան Սրբազան անողինին մէջ գլուխը քերելով ու քիչ մը վարանելէ յետոյ... «Ըսեմ, բայց ուրիշի չեմ ա'յ որ հաղորդես», պատասխանեց, ու ըսաւ բառ առ բառ հետեւեալը.

— «Թալաաթ փաշա եւ իւր ընկերները յայտներ եմ եղեր պատուիրակութեան, թէ բնա՛ւ երբեք վստահ չեմ հայերու անկեղծութեանը եւ թէ հարկ չկայ եղեր այլեւս սահմաններու եւ այլ տեսակ հարցերու մասին տեսակցութիւններ ունենալ. տեսակ մը երթաք բարով ըսուեր է իրենց:

Եւ ահա պատուիրակութիւնն ալ սկսեր է մտածել, թէ ի՞նչ ընել. հարկաւր է թուրք կառավարութեան հետ համերաշխութեան գալ, ուստի որոշեր է Բաբաջանեանը ղրկել Օրմանեանին, իր կարծիքը առնելու այս մասին»:

Օրմանեան Սրբազանի այս յայտարարութիւնը լսելէս յետոյ, հարցուցի իրեն թէ ինքը ի՞նչ պատասխաներ է Բաբաջանեանին:

Օրմանեան ինձ ըսաւ, թէ միջոց ուղեր է խորհելու եւ բան մը որոշելու. բայց նոյն պահուն ուղեց իմ կարծիքն եւս ունենալ:

Ես փափաքեցայ գիտնալ, նախ՝ թէ Բաբաջանեանի այդ դիմումը պատուիրակութեան համամտութեամբն էր, թէ ոչ՝ ինքը իր կողմէն էր որ կ'ընէր: Սրբազանը չկարողացաւ արտայայտուիլ այդ մասին, եւ դարձեալ ուղեց որ կարծիքս յայտնէի:

Սրբազանին սովորութիւնն էր (չըսեմ ունակութիւնը), ո՛ր եւ է գործի մէջ, նախ քան իր որոշումը տալը, դիմել ուրիշներու, անոնց գաղափարները շօշափել, իմանալ, եւ իրեն դիւր եկածը իւրացնել ու ներկայացնել առ որ անկ է:

Նկատելով որ Օրմանեան չա՛տ կը պնդէր, ես ալ գաղափար մը յայտնեցի, որ չա՛տ հաճելի երեւցաւ իրեն եւ խնդալով ու փորը քերելով՝ խնդրեց որ ուրիշի չհաղորդեմ զայն, որովհետեւ կ'ուղէր իրեն մտածումին իբրեւ արդիւնքը ներկայացնել ըսածս:

Փարիզ

